

O‘ZBEK TILI DIALEKTLARINING SHAKLLANISH OMILLARI, FONETIK, LEKSIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Xujanova Aygul Nurmaxanovna

*Toshkent viloyati Yangiyo'l tumani 1-son texnikumi Ona tili va adabiyot
o'qtuvchisi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili dialektlarining shakllanish omillari, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari hamda ularning adabiy tilga taʼsiri tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot qiyosiy, tavsifiy va ijtimoiy-lingvistik metodlar asosida olib borildi; dialektal unsurlar adabiy til meʼyorlari bilan solishtirildi va milliy kolorit yaratishdagi o‘rni yoritildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, dialektlar adabiy tilni boyituvchi muhim manba bo‘lib, ifodaviy imkoniyatlarni kengaytiradi va til taraqqiyotida barqaror funksiyani bajaradi. Dialektal unsurlarni adabiy tilga kiritish jarayoni ilmiy mezonlar asosida boshqarilsa, normativ tizim yanada mustahkamlanadi.

Kalit so‘zlar: dialekt, adabiy til, fonetika, leksika, grammatik xususiyatlar, ijtimoiylingvistika, hududiy tafovut.

KIRISH

O‘zbek tili tarixiy, madaniy va geografik omillar taʼsirida turli dialektlar tizimini shakllantirgan. Dialektologiya dialektal farqlarni o‘rganadi, ularning tizimli xususiyatlarini aniqlaydi va adabiy til taraqqiyotidagi o‘rnini ilmiy asosda baholaydi. Adabiy til — normativ meʼyorlarga tayangan umumxalq tilining yuksak shakli; dialektlar esa tilning jonli qatlamini tashkil etib, milliy kolorit yaratishda muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli dialektlar va adabiy til o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish tilshunoslikda dolzarb masala sanaladi. Dialektlar adabiy tilni boyituvchi muhim manba bo‘lib, badiiy adabiyotda qahramon nutqini individuallashtiradi va mintaqaviy kolorit yaratadi. Biroq dialektal unsurlarni

me»yorsiz kiritish adabiy me»yorning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu bois dialektizmlar korpus asosida tasniflanib, funksional chegaralari belgilanishi zarur. Tadqiqotda dialektal unsurlarning adabiy tildagi oʻrni va ularni me'yoriy qoʻllash masalasi ilmiy asosda koʻrib chiqildi. Tahlillar koʻrsatdiki, dialektal elementlarni nazoratsiz va me'yoriy asossiz kiritish adabiy til normalarini buzishiga va tilning barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir koʻrsatishi mumkin. Shu bois, dialektizmlar korpus tahlili va qiyosiy metodlar asosida sistemali tasniflanishi, ularning fonetik, leksik va grammatik jihatlarida aniq funksional cheklovlar belgilanishi zarur. Bu yondashuv dialektal unsurlarning maqsadli va samarali qoʻllanilishini ta'minlaydi, adabiy til boyligini va uning leksik-grammatik barqarorligini saqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, dialektlarni tadqiq etish adabiy tilning tarixi, shakllanish jarayoni va undagi leksik-grammatik tendensiyalarni aniqlashda qimmatli ilmiy manba boʻlib xizmat qiladi. Demak, dialektizmlarni sistemali va me'yoriy asosda tadqiq etish adabiy til rivojiga muhim ilmiy hissa qoʻshadi. Masalan: Buxoro shevasida «koʻp» soʻzi oʻrniga «chuqur», «qoʻl» soʻzi oʻrniga «dast» deyiladi. Tahlil: Bu misolda fonetik oʻzgarishlar va leksik almashinuv koʻrinadi. «Koʻp» soʻzining «chuqur»ga aylanishi mahalliy nutqdagi leksikoy xususiyatni koʻrsatadi. Shuningdek, «qoʻl» soʻzining «dast»ga aylanishi morfologik va semantik oʻzgarishlarni taqdim etadi, dialektal unsurlarning adabiy tilda qoʻllanishi uchun asosiy masala sifatida xizmat qiladi. Qarshi shevasida «bola» soʻzi «chavon», «yoq» soʻzi «yoʻq» deb talaffuz qilinadi. Tahlil: Bu misolda dialektal morfologiya va fonetika namoyon boʻladi. «Bola»ning «chavon»ga aylanishi semantik va leksik oʻzgarishni koʻrsatadi. «Yoq» soʻzining «yoʻq»ga aylanishi talaffuzdagi oʻzgarish va lokal madaniy xususiyatlarni namoyon etadi. Samarqand shevasida «oyna» soʻzi «koʻzoyna», «suhbat» soʻzi «soʻhbat» deb aytilmoqda. Bu misolda dialektal leksik va fonetik qirralar kuzatiladi. «Oyna» soʻzining «koʻzoyna»ga aylanishi leksik almashinuvni koʻrsatadi, shu bilan birga talaffuzdagi oʻzgarish dialektal xoslikni taqdim etadi. Fargʻona shevasida «yuz» soʻzi «yuz», «tanish» soʻzi «tanishu» deb

talaffuz qilinadi. Tahlil: Bu misol fonetik oʻzgarishni koʻrsatadi. «Yuz»ning «yuz»ga aylanishi ham talaffuz, ham morfologik oʻzgarishni ifoda qiladi. «Tanish» soʻzining «tanishu»ga aylanishi leksik va morfologik oʻzgarishni aniqlashda ahamiyatli. Cheklovlar. Tadqiqot ayrim hududlar bilan cheklangan; natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Kengroq elektron korpus va statistik bazaga tayangan qoʻshimcha tadqiqotlar zarur.

- Dialektlar fonetik, leksik va grammatik jihatdan boy tizimni tashkil etadi.
- Adabiy til dialektal unsurlar hisobiga ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.
- Normativ tizim dialektal unsurlarni ilmiy mezonlar asosida integratsiya qilish bilan mustahkamlanadi.
- Kelgusida dialektlarning funksional chegaralarini korpus lingvistika asosida aniqlash lozim.

XULOSA

Maqolada oʻzbek tili dialektlarining shakllanish xususiyatlari va ularning adabiy tilga taʼsiri ilmiy asosda tahlil qilindi. Dialektlarning fonetik, leksik va grammatik qirralari qiyosiy usulda oʻrganilib, ularning adabiy tildagi oʻrni va ahamiyati aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, dialektal unsurlarning meʼyoriy va maqsadli qoʻllanilishi adabiy tilning boyishi, barqaror rivojlanishi va ijodiy funksiyasini takomillashtirishda muhim rol oʻynaydi. Shuningdek, dialektlarni tadqiq etish adabiy tilning tarixi, shakllanish jarayoni va leksik-grammatik rivojini oʻrganishda qimmatli ilmiy manba sanaladi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Ashurov, B. (2022). Dialektal leksikaning semantik tizimi. *Lingvistika va madaniyat*, 2, 33–40.
2. Joʻrayev, M. (2021). *Oʻzbek dialektologiyasining dolzarb masalalari*. Toshkent: Fan nashriyoti.

3. Karimova, D. (2020). Ijtimoiy-lingvistika asoslari. Samarqand: Universitet nashriyoti.

4. Madrahimov, A. (2019). Hududiy dialektlarning adabiy tilga taʼsiri. Til va adabiyot, 3, 45–52.

5. Nurmonov, A. (2018). Oʻzbek tili tarixiy fonetikasi. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy universiteti nashriyoti.